

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
NAXÇIVAN DÖVLƏT UNİVERSİTETİ**

Əlyazma hüququnda

MEHMET RAMAZAN OĞLU ŞİMŞEK

**İBTİDAİ SİNİFLƏRDƏ TƏDRİS RESURSLARI
ŞAGİRDLƏRİN ƏTRAF ALƏMİ DƏRKETMƏ VASİTƏSİ KİMİ**

5804.01-Ümumi pedaqogika, pedaqogikanın və təhsilin tarixi

**Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın**

AVTOREFERATI

NAXÇIVAN- 2015

İş Naxçıvan Dövlət Universitetinin “**Pedaqogika və psixologiya**” kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: Pedaqogika üzrə elmlər doktoru
Elbəyi Sadıq oğlu Maqsudov

Rəsmi opponentlər: Pedaqogika üzrə elmlər doktoru,
professor **Hümeyr Hüseyn oğlu Əhmədov**

Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent **Qızıltac Tarverdi qızı Şahbazova**

Aparıcı təşkilat: **Sumqayıt Dövlət Universitetinin**
“Pedaqogika və psixologiya” kafedrası

Müdafiə 05 dekabr 2015-ci ildə saat 13⁰⁰ -da Naxçıvan Dövlət Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən FD.02.121 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

ÜNVAN: AZ 7012, Naxçıvan şəhəri, Universitet şəhərciyi, əsas bina, I mərtəbə, Böyük akt zalı.

Dissertasiya ilə Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi Kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat __ noyabr 2015-ci ildə göndərilmişdir.

FD. 02.121 DISSERTASIYA
ŞURASININ ELMİ KATİBİ:

dos. İ.Z.Cəfərov

DİSSERTASIYANIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Bu gün təhsil və tərbiyənin humanistləşdirilməsi probleminin həlli üçün tarixi-pedaqoji prosesin öyrənilməsi dominantlıq təşkil edir. Yetişən nəslin ətraf gerçəkliklə tanışlığı, öz xalqının mədəniyyətinə qovuşması, çoxəsrlik milli-adət ənənələri qoruması, eyni zamanda ümumbəşəri dəyərləri mənimsəməsi, digər xalqların mədəniyyətinə tolerant münasibət tərbiyəsi dövlətin təhsil siyasətinin tərkib hissəsi olduğundan bütün bu məsələlərin tarixi-nəzəri əsaslarının araşdırılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

İbtidai təhsilin əsas vəzifəsi şagirdləri dünyanın mənzərəsi ilə tanış etməkdən ibarətdir ki, bu da yeni faktların toplanması və idrakın zənginləşdirilməsi yolu ilə mümkündür. Belə bir istiqamətdə geniş, zəngin imkanlara sahib olmağın yollarından biri də müxtəlif tarixi mərhələlərdə yaradılmış və istifadə olunmuş tədris resurslarıdır. Ətraf gerçəkliyin mahiyyətini, həyatın mənasını dərk etməyin vasitəsi kimi zaman-zaman bu dərslər kitablarında böyük bədii dəyərlər, uşağın idrakını alovlandıran, ruhunu qidalandıran rəngarəng, müxtəlif materiallar toplanmışdır. Hər şeydən əvvəl, tədris kitabları gərək aləmin öyrənilməsi, ondan fəal və səmərəli şəkildə istifadə edilməsi məsələləri üzrə gənc nəslin bilik və bacarıqlara yiyələnməsinə xidmət edir. Digər tərəfdən, müxtəlif tarixi mərhələlərdə yaradılmış və istifadə olunmuş dərslər kitabları bizi əhatə edən aləmlə mütərəqqi təcrübə və nəzəri tanışlıq məqsədlərini özündə ehtiva edir, tarixi varisiyyəti təmin edir.

Dərslər kitablarının öyrənilməsi ənənəvi olaraq ayrı-ayrı predmet sahələrinin (məsələn, Azərbaycan dilinin tədrisi tarixi, riyaziyyatın tədrisi tarixi və s.) çərçivəsində mövcud olmuşdur. Tədris vəsaitləri müxtəlif tarixi mərhələlərdə ictimai həyat kontekstindən təcrid edilərək ayrıca dərslər kitabı, təlim fənninin xüsusi vasitəsi kimi öyrənilmişdir. Daha dəqiq ifadə etməli olsaq, dərslər kitablarının inkişafına bilavasitə pedaqoji hadisə kimi baxılmamışdır.

Problemin aktuallığını bir sıra digər cəhətlər də şərtləndirir. Hər şeydən əvvəl, uşaqlar üçün tədris kitablarının tərtibi üzrə tarixi-pedaqoji təcrübənin və təhsil praktikasında toplanmış elmi biliklərin tam şəkildə öyrənilməsi, ümumiləşdirilməsi, dərk edilməsi və mütərəqqi ənənələr kimi ondan istifadə olunması zəruridir. Bu isə belə bir qənaətin yaranmasına imkan verir ki, tədris resursları nəzəri-pedaqoji tədqiqatların əsas problemi kimi diqqətdə saxlanılmalı, ona xüsusi əhəmiyyət verilməlidir. Digər

tərəfdən, Vətənin mədəni ənənələrinin yüksək mənəvi dəyər kimi inkişafını qoruyub mühafizə etmək ehtiyacını ödəyə bilmək sahəsində də tədris vəsaitlərinin mühüm rolu vardır. Ona görə də, cəmiyyətin real ehtiyaclarına uyğun olaraq gerçək aləmi dərk etməyin vasitəsi kimi dərs kitablarının pedaqoji əsaslarının tədqiqinin əhəmiyyəti günü-gündən artır, vacibləşir.

Tədqiqatın obyektini qədim zamanlardan müasir dövrdə Azərbaycan pedaqoji fikir tarixində uşaqlar üçün yazılmış tədris vəsaitlərinin öyrənilməsi təşkil edir.

Tədqiqatın predmeti gerçək aləmin dərk edilməsi vasitəsi kimi uşaqlar üçün tədris kitablarının inkişaf qanunauyğunluqları və bu istiqamətdə üzə çıxan tendensiyaaların şərhidir.

Tədqiqatın məqsədi ətraf gerçəkliyin dərk edilməsi vasitəst kimi qədim dövrlərdən bizim dövrümüze qədərki pedaqoji fikirdə formalaşmış ibtidai siniflər üçün tədris resurslarının pedaqoji əsaslarının öyrənilməsindən və onlardan bu gün də istifadə imkanlarını müəyyənləşdirməkdən ibarətdir.

Tədqiqatın fərziyyəsi. Əgər: a) uşaqların idrakında dünyanın mənzərəsinin yaradılması məqsədini izləyən dərs kitablarının mənbəyi və mahiyyətindəki elmi-pedaqoji məsələlər aydınlaşdırılaraq dərk olunarsa, onda hər bir tarixi mərhələnin iqtisadi, siyasi-ideoloji və sosial-mədəni amillərinin həcmi aşkar olar, başlıca şərti müəyyənləşər; b) uşaqların ilk təlimi üçün dərs kitablarının inkişafı prosesində tendensiyaalar üzə çıxarılsasa, həmin kitablardakı funksional status dəyişiklikləri müəyyənləşdirmək olar; c) tədris resurslarının yaxşı ənənələri və tendensiyaaları müasir təlim-tərbiyə nəzəriyyəsi və praktikasına şamil edilərsə, uşaqların ətraf aləmlə tanışlıq praktikasında tarixi varislik imkanları təmin oluna bilər.

Məqsəd və irəli sürülmüş fərziyyə əsasında işdə aşağıdakı **vəzifələrin** reallaşdırılması nəzərdə tutulmuşdur:

- ətraf aləmi dərkətmə vasitəsi kimi tədris resurslarının inkişaf prosesini ardıcıl şəkildə müşahidə etmək;

- uşaqlar üçün tədris resurslarının inkişaf mərhələlərinin pedaqoji, qismən də sosial-fəlsəfi aspektlərdən təhlilini aparmaq;

- tədris vəsaitlərinin tarixi inkişaf mərhələlərini əsaslandırmaq, onların yüksəliş səbəblərini aşkarlamaq;

- milli mədəniyyətə qovuşma və ətraf aləmin dərkənin mənbəyi kimi dərs kitablarının inkişaf qanunauyğunluqları və tendensiyaalarını üzə çıxarmaq;

- tədris resurslarının hazırlanması üzrə mütərəqqi təcrübəni və tarixi varisliyi öyrənmək;

- müxtəlif tarixi mərhələlərdə dünyanın müəyyən mənzərəsinin canlandırılması və ətraf aləmlə tanışlığın vastəsi kimi hazırlanan dərs kitablarının məzmununu tədqiq etmək, onların hazırlanma prinsipi, vasitə və priyomlarını öyrənmək.

Tədqiqatın **elmi yeniliyi** aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Ətraf gerçəkliyin mənbəyi kimi uşaqlar üçün yazılmış dərs kitablarının genezisini öyrənməklə şagirdlərdə dünyanın tam mənzərəsi ilə bağlı bilik və təsəvvürlərin yaranması prosesinin tarixi-pedaqoji mərhələnin təzahürü kimi meydana çıxarılması.

2. Tədris resurslarının inkişaf xarakteri daima mütərəqqi, irəliyə doğru yüksəliş kimi üzə çıxır.

3. İlk təlim üçün tədris kitablarının yaradılması prosesinə konseptual tarixi-pedaqoji qiymət verilir.

4. Uşaqların tədris kitablarından istifadə etməsi onlarda milli mədəniyyətə qovuşmaq hissini gücləndirir, dünya haqqında təsəvvürlər formalaşdırır, həmçinin ətraf aləmin dərkə vasitələri sistemləşdirilir.

5. Uşaqlar milli mədəniyyətə və ətraf aləmlə bağlı mütərəqqi ideyalara qovuşur, tarixi varislik humanist inkişaf istiqaməti alır.

Tədqiqat zamanı aşağıdakı **müddəalar** irəli sürülmüşdür:

1. Tədris resursları uzun müddət əlyazma şəklində olmuş, sonralar çap üsuli ilə nəşr olunaraq elementar şəkildə olsa da çox güclü, başlıca informasiya mənbəyi kimi çıxış etmiş, didaktik vasitələrin funksiyalarını reallaşdırmaqla tədricən mütərəqqi əsasda inkişaf etmişdir.

2. Tədris resurslarının əsas inkişaf mərhələləri, ondakı dəyişikliklər belə olmuşdur: müəyyən dövr ərzində tədris vəsaitləri dini-əxalqi biliklərin mənbəyi kimi möhkəmlənmiş, bərqərar olmuş; təlim vasitələrinin xüsusi təşkilinin mənbəyi kimi inkişaf etmiş, təlim vəzifələri ilə tərbiyə vəzifələrini ifadə etmiş; nəhayət, milli mədəniyyətə qovuşmaqla milli tərbiyə vəzifələrinin həllinə istiqamətlənmiş, müstəqillik dövrünün tələbinə uyğunlaşdırılmışdır.

3. Dünyanın mənzərəsini yaratmaq və ətraf aləmlə tanışlıq mənbəyi kimi tədris vəsaitlərinin məzmun və vasitələrinin seçilməsi uşaqların marağına uyğun, sisteməlilik və ardıcılıq, əyanilik və elmilik prinsipi əsasında qurulmuşdur. Kitablarda uşaqların hərtərəfli inkişafına kömək etmiş, uşaqlara bilik sahələrinin məzmununu üzrə mümkün olan, sadə və anlaşıqlı materiallar əsasında doğma ana dilini öyrətmək vasitəsi olmuş, xalqın

mədəniyyətini mənimsəmək mənbəyinə çevrilmişdir.

Tədqiqatın **nəzəri əhəmiyyəti** onunla bağlıdır ki:

- Dərs kitablarının genezisi, pedaqoji əsasları aydınlaşdırılır və dəqiqləşdirilir, onların mənşəyi, yaranma tarixi və inkişaf prosesi aşkar edilir, hər bir tarixi dövrdə ətraf aləmin dərkə vasitələri və məzmunu müəyyənləşdirilir;

- Uşaqların ilk təlimi üçün tədris resurslarının inkişafının tarixi, nəzəri-pedaqoji əsaslarının işlənilib hazırlanması xəzinəsinə yeni tövhiələr verilir;

- Milli mədəniyyətə qovuşma və ətraf aləmin dərk edilməsi mənbəyi kimi tədris resurslarının inkişaf tendensiyaları və qanunauyğunluqları üzə çıxarılır, tərtib olunmuş dərs kitablarında mütərəqqi ənənələrin tarixi varislik əsasında ötürüldüyü göstərilir. Klassik dərslərlərin gərəkli cəhətlərinin indiki zaman üçün milli tərbiyə vasitəsi kimi öyrənilməsi təsdiq olunur.

Tədqiqatın **praktik əhəmiyyəti** onunla müəyyənləşir ki, müasir dövrdə tədris resurslarının nəzəri və tətbiqi sahələrinin işlənilib hazırlanmasında tarixən formalaşmış dərslərlərin imkanlarından, mütərəqqi məzmunla malik nəticələrindən istifadə etmək olduqca faydalıdır. Uşaqlar üçün tədris vəsaitlərindən istifadə xalqın maddi və mənəvi dəyərlərini daha dərindən öyrənməyə, ətraf aləmin dərk edilməsi üzrə sistemli və əsaslandırılmış biliklərlə silahlanmağa kömək edir. Digər tərəfdən, tədqiqatın nəticələrindən ali məktəbdə pedaqogika tarixi, Azərbaycan dilinin tədrisi, ümumən fənlərin tədrisi üzrə aparılan mühazirələrdə istifadə oluna bilər. Nəzəri materiallardan və tədqiqatın nəticələri üzrə formalaşdırılmış yekun fikirlər göstərilən mühazirə kurslarının zənginləşməsinə köməklik göstərə bilər.

Tədqiqatın **abrovasiya və nəticələrinin tətbiqi** bütün mərhələlərin gedişində həyata keçirilmişdir. Dissertasiya Naxçıvan Dövlət Universitetinin “Pedaqogika və psixologiya” kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Dissertasiyanın əsas müddəaları kafedranın elmi seminarlarında, ümumuniversitet elmi-praktik konfranslarında müzakirə edilmiş, işlə bağlı rəy və təkliflər, məsələhətlər nəzərə alınmışdır. Tədqiqatın məzmunu 8 elmi nəşrdə şərh olunmuşdur.

Dissertasiyanın quruluşu. Tədqiqat giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Girişdə mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, obyekt, predmet, məqsəd və vəzifələri, işçi fərziyyəsi müəyyənləşdirilir, tədqiqatın

mərhələləri, metodoloji əsası, nəzəri və praktik əhəmiyyəti, irəli sürülən müddəaları, aprobasiya və quruluşu göstərilir.

Dissertasiyanın I fəslı **“Qədim dövrlərdən XIX əsrə qədərki Azərbaycan pədaqoıi fikrində dərslık və tədrıs vəsaitləri problemlı”** adlanır. İki yarım fəslədən ıbarət olan bu fəslə qədim dövrlərdən XIX əsrə qədərki dövrdə gənclıyın tərbiyəsi işində, onların savad təliminə yiyələnməsi prosesində tarixən formalaşmış tədrıs resurslarının məzmunu, pədaqoıi təsir vasitəsi kimi yeri və rolundan bəhs olunur. Birinci yarım fəslə qədər islamıyyətə qədər Azərbaycanda yetişən nəslin tərbiyəsi, bəsit şəkildə olsa da, həyat hadisələrinə, ətraf kərəkəklıyə münasibət yaradılması işində tədrıs resurslarından istifadə məsələləri araşdırılır. Göstərilir ki, burada yetişən nəslin tərbiyəsi, onların müəyyən bacarıq və vərdışlərə yiyələnməsi sahəsində müəyyən təcrübə əldə edilmiş, yazı mədəniyyətinin ən qədim işarələrindən (təsvirli yazılar, piktoqramlar, rəsmlər) istifadə olunmuşdur. Azərbaycan ərazisində, xüsusilə, təsvirli-süjetli şəkıl yazıları, qayaüstü rəsmlər bu ölkənin qədim sakinlərinin təfəkkür təzi və öyrənmə aktlarından bəhs etməyə imkan verir. Ovçuluq, çöl işləri üzrə vərdışlərin, dini ayınların öyrədilməsi, sadə əmək alətləri və silah (ox, kaman, nizə) üzrə vərdışlərin qazanılması, məişət mədəniyyətinə yiyələnmə əsasən şəkıl yazıları vasitəsilə gənc nəslə aşılanırdı. Ovçuluq üzrə məşqlər qəbilə, yaxud tayfanın xüsusi bacarığa malik qabiliyyətli insanları tərəfindən aparılırdı.

“Avesta” dini külliyyatı Azərbaycan ölkəsinin sakinlərinin qədim və yüksək pədaqoıi mədəniyyətə malik olduıunu sübut edir. “Avesta” dini kitabların ən qədimidir. Burada yaşayış və kainat haqqında baxışlar, yüksək əxlaqi keyfiyyətlərlə baıı düşüncələr, ünsür şəklində olsa da elm və ədəbin birliyi ideyası heyrətamiz surətdə öz ifadəsini tapmışdır. Bu kitabda uşaqların əql və əxlaqca formalaşması onların yetkinliyinin nişanəsi kimi qəbul edilirdi.

Dərs vəsaiti kimi “Avesta” insanın kainata, onun sırlərinə bələd olmaq, ondan baş çıxarmaq, xeyir və şər, gecə və gündüz, üzvi aləmlə qeyri - üzvi aləm arasında mübarizəni dərk etmək istəyinin ifadəsi, reallaşdırma səyləri idi. Atəşgahlarda ibtidai təhsilin məzmunu - dini materiallar (dualar və nəğmələr) uşaqlara şifahi şəkildə əzbərlədilirdi. Müstəsna hallarda yuxarı təbəqənin uşaqlarına oxu, yazı, hesabdən ilk məlumatların öyrədilməsi vacib sayılırdı. İbtidai savad təliminin əsasını təşkil edən bu “fənlər”, aydın həqiqətdir ki, bəsit şəkildə olsa da, müxtəlif forma və məzmunla malik tədrıs resursları vasitəsilə öyrədilə bilərdi.

IV-XIII əsrlərdə Albaniya ərazisində dini məktəblər geniş şəkildə yayılmışdı. Mənbələrə görə, Albaniyanın bəzi kəndlərində dini məktəblər yaradılmışdır ki, bu məktəblərdə uşaqların əlində yazı lövhəsinin olduğu göstərilir, əlində kitab olan şagirdlərin ucadan oxuduğu təsdiq olunur. Bu faktlar Alban məktəblərində oxu və yazı təliminin aparıldığını, dininin əsaslarının öyrədildiyini sübut edir.

Birinci fəslin ikinci yarım fəslı **“IX- XIX əsrlərdə ibtidai təlimdə tədris vəsaitləri”** adlanır. Məlumdur ki, VIII əsrdən etibarən Azərbaycanda atəşpərəstlik və xristianlıq məktəbləri əvəzinə ərəb dilli müsəlman məktəbləri meydana gəldi, Azərbaycanda təlimin yeni sistemi formalaşdı, kitabçılıq ənənələri yarandı ki, bu dövrdən başlayaraq mətn üzərində iş təlimdə başlıca yer tutdu. IX-XII əsrlərdə dünyaşöhrətli yazıçılar (Xətib Təbrizi, Xaqani, Nizami), filosoflar (Bəhmənyar) yetişdi. Azərbaycanda xeyli sayda məktəb və mədrəsələr yarandı. Əlyazma şəklində olan tədris vəsaitlərinin üzü katiblər tərəfindən köçürülərək yayılırdı. Məscidlər yanında təşkil olunan məktəblərdə təlim ərəb dilində aparılır və ərəb yazısının tətbiqi məcburi sayılırdı. Ərəb dili yayıldığı ölkələrdə, o cümlədən Azərbaycanda elmi və dini biliklər dili kimi geniş şəkildə istifadə olunurdu. Məscid məktəblərində ilk əvvəl oxu təliminə başlanırdı. Bu məktəblərdə şagirdlər Quranı ərəb dilində oxuyub başa çatdıqdan sonra yazı vərdişləri və hesabdən elementar məlumatlar əldə edirdilər. Quran və şəriət qanunlarına aid kitabların öyrədilməsi üstünlük təşkil edirdi. Mənbələrin təsdiq etdiyinə görə, orta əsrlərdə məktəblərdə istifadə olunan dərsliklər sırasında Mirxondun “Rövzət-üs-səfa” əsəri, Sədi Şirazinin “Gülüstən” və “Büstən”ı, Füzulinin “Leyli və Məcnun” poeması, İsgəndər Münşinin “Tarix-i-ələm-arayı Abbasi”, görkəmli Azərbaycan filosofu Yusif Məhəmmədcan oğlu Qarabağının, həmçinin digər Azərbaycan və fars mütəfəkkirlərinin əsərləri olmuşdur.

Tarixdən məlumdur ki, XIII-XIV əsrlərdə xeyriyyəçilik məqsədilə yaradılmış “Yetimlər evi”, “Təlim evi” kimi tədris müəssisələri də fəaliyyət göstərmişdir. XVI-XVII əsrlərdə Səfəvilərin hakimiyyəti dövründə məktəb və mədrəsələr əvvəlki dövrlərə nisbətən xeyli artmışdı. Ölkədə qədim əlyazmaları, məşhur şair və alimlərin əsərləri toplanır, üzləri köçürülürdü ki, bütün bunlar məktəb və mədrəsələrin tədris resursları ilə təmin edilməsinə kömək edirdi. Bir cəhəti də qeyd edək ki, Səfəvi şahlarının yeritdiyi dini siyasətlə bağlı məktəblərdə dini elmlərin tədrisinə daha çox diqqət verilir.

XIX əsrdə də ənənəvi məktəblər öz köhnə təhsil sistemini saxlamış, bununla bərabər əvvəlki dövrə nisbətən sayı xeyli artmışdı. Qeyd edək ki,

tarixən formalaşmış bu məktəblərdə sistemli tədris planı və proqramlarından bəhs edə bilmək imkan xaricindədir. Dərslik və vəsaitlərin uşaqların həyata hazırlanmasında, ətraf kerçəkliyi dərk etməsi işində yeri və rolunu da qənaətləndirici hesab etmək olmaz. Çünki müsəlman qanunşünaslığı şəriəti bütün elmlərin elmi hesab etdiyindən digər elmlərin öyrənilməsinə qadağa qoyur, möhkəm sədd çəkirdi. Bu isə ənənəvi məktəblərdə uşaqların həyata hazırlanması işinə, ətraf aləmə həqiqi elmi yanaşma və münasibət göstərə bilməsinə ciddi şəkildə maneçilik törədirdi. Lakin bununla belə, ənənəvi məktəblərdə Nizami, Əhvədi, Hafız, Füzuli, Sədi, N.Tusi kimi söz ustalarının əsərləri tədris vəsaitləri kimi uşaqların həyata, ətraf aləmə baxışlarının elmi əsaslar üzərində qurulmasına müəyyən mənada kömək edir.

Dissetasiyanın ikinci fəslı **“XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində dərsliklərin və tədris vəsaitlərinin meydana gəlməsi və inkişafı”** adlanır. Bu fəsil üç yarım-fəsildən ibarətdir. Birinci yarım-fəsildə **“XIX əsrin birinci yarısında Azərbaycan dilində tədris vəsaitləri yaratmaq təşəbbüsləri”** məsələlərindən bəhs olunur. XIX əsrin birinci yarısında zamanın tələblərini nəzərə alan qabaqcıl ziyalılar Azərbaycan dilinin tədrisi, ümumən tədris fənlərinin Azərbaycan dilində aparılması işini reallaşdırmaq məqsədilə bütün qüvvələrini səfərbər edirdilər. Mövcud rus dövlət məktəbləri – qəza məktəbləri Azərbaycan dilinin tədrisinə aid vəsaitlərin yoxluğu cəhətindən acınacaqlı vəziyyətdə idi. A.Bakıxanov, M.F.Axundov, M.Ş.Vazeh kimi ziyalılar bu vəziyyəti görür, bu istiqamətdə müəyyən işlər görməyə çalışırdılar.

XIX əsrin 30-40-cı illərində bütün Qafqazın rus dövlət məktəblərində Azərbaycan dili vacib hesab edildiyindən bu dildə tədris vəsaitlərinin hazırlanması və nəşri məsələsinə diqqət yetirilirdi. Bu sahədə ilk təşəbbüs Zaqafqaziya məktəblər direktoru N.Dementyevə məxsusdur. Onun **“Azərbaycan dilinin yazı nümunələri”** və **“İlk oxu üçün təmsillər və povestlər”** dərslikləri Zaqafqaziyadakı qəza məktəblərində Azərbaycan dili üzrə faydalı tədris vəsaitləri sayılmışdır. Bu vəsaitlərdəki materiallar pedaqoji mahiyyətinə, dil xüsusiyyətlərinə görə dövrünün münasib tədris materialları idi. Vəsaitdə yaxşı əxlaqi keyfiyyətlər təqdir edilir, insanın davranışına yaraşmayan mənfi keyfiyyətlər isə ibrətli bədii mətnlər vasitəsi ilə pislənir.

XIX əsrin ortalarına doğru Azərbaycan dilində dərslik tərtibi işi xeyli genişləndi. Məşhur şərqşünas alim Mirzə Kazımbəyin **“Türk-tatar dilinin qrammatikası”** (1839), Tiflis gimnaziyasının Azərbaycan və fars dilləri müəllimi L.Z.Budaqovun **“Türk-tatar dilinin əlifbası”** (1844) kitabları bu

dövrdə yaranmış dərsliklər içərisində mühüm yer tutur.

Azərbaycan dilinin tədrisində istifadə edilən dərsliklər içərisində Mirzə Şəfi Vazehlə İvan Qriqoryevin birlikdə tərtib etdikləri “Kitabi-türki” adlı dərsliyi xüsusi əhəmiyyətə malikdir. “Müntəxəbat” gimnaziya, qismən də qəza məktəblərinin şagirdləri üçün nəzərdə tutulmuşdu. “Müntəxəbat” əsasən üç fəslə bölünür. “Hikmətlər və nəsihətlər” adlı bölmədə Azərbaycan dilində olan hikmətli sözlər və nəsihətlərlə yanaşı, ərəb, fars və rus dilində olan ədəbiyyatlar üzrə seçilmiş nümunələrdən də istifadə olunmuşdur. Bu bölmədəki mətnlər uşaqların yaş və bilik səviyyəsinə uyğun şəkildə hazırlanmışdı. Qısa, yığcam, mənalı olmaqla bu kiçik “məzhəkələr” uşaqların maraqla, həvəs və şövqlə oxuduğu ibrətli mətnlər kimi yüksək tərbiyəvi məzmunu ilə də diqqəti cəlb edir.

“Qarabağnamə” və “Dərbəndnamə”lərdən götürülmüş parçalar “Müntəxəbat”ın ikinci bölməsində verilmişdir. Bu nümunələr uşaqları xalqımızın tarixi keçmişi ilə tanış etməklə bərabər, yüksək pedaqoji mahiyyətə, tərbiyəvi keyfiyyətlərə malik idi. Dərslikdə şagirdlər üçün zəngin folklor materialı və tarixə aid kifayət qədər məlumat verilmişdir. Burada tarixə dair materiallara meyl etmək təsadüfi deyildir. Xalqın keçmişini öyrətmək, gənc nəsli keçmişin qəhrəmanlıq nümunələri əsasında tərbiyə etmək A.Bakıxanov, Mirzə Şəfi və başqa maarifpərvərlərin əlində ən güclü silahlardan biri olmuşdur.

Mirzə Şəfi Vazeh ədəbi, pedaqoji təcrübəsi əsasında, həqiqətən, dövrünün layiqli bir dərsliyini hazırlaya bilmişdir. “Müntəxəbat” rus dövlət məktəblərində uşaqlara Azərbaycan dilini öyrətməklə yanaşı, onlarda gözəl əxlaqi baxışların, əqli biliklərin, dünyagörüşün formalaşmasında da əhəmiyyətli olmuşdur. Kitab pedaqoji-metodik xüsusiyyətləri, material zənginliyi, məna dərinliyi, dilin sadə və obrazlılığı, mətnlərin müntəzəm, ardıcıl yerləşdirilməsi və digər keyfiyyətləri ilə seçilirdi.

Beləliklə, XIX əsrin birinci yarısında Azərbaycan dilində dərslik və digər tədris vəsaitləri yaratmaq işində müəyyən işlər görüldüyünü qeyd etmək olar. Bu dərslik və tədris vəsaitləri əsasən Azərbaycan dilinin öyrənilməsinə xidmət etmiş, ibtidai təlimin həyata keçirilməsi üçün nəzərdə tutulmuşdur. Yeni üsullu dərsliklər savad təlimini asanlaşdırmaqla bərabər, uşaqların tərbiyəsi, bu tərbiyənin həyatı məzmun daşımaları ilə də diqqəti cəlb edirdi. Bu dərsliklər zamanın tələbinə uyğun olaraq tərəqqiyə nail olmaq, həyat hadisələrinə gözü açıq baxmaq, gözəl əxlaqa, yaxşı hisslərə yiyələnmək, müxtəlif elmlər üzrə bilik və təcrübə qazanmaq, xalqın gözəl adət-ənənələrini qoruyub yaşatmaq, pis adətlərdən, davranış və hərəkətlərdən

uzaq olmaq, ağıllı hərəkət etmək və s. bu kimi keyfiyyətlər formalaşdırmaq məqsədinə xidmət edirdi. Dərslilər dövrünün həm məzmununa, həm metodik xüsusiyyətlərinə görə yeni keyfiyyət göstəricisinə malik olan tədris vəsaitləri idi. Sonralar bu dərslilərin uğurlarından ruhlanan görkəmli maarifçi ziyalılar, pedaqoq müəllimlər dövrün tələblərinə uyğun gələn uzun-ömürlü dərslilərin yaradılması işinə səy göstərmiş, bu sahədə uğurlar əldə etmək üçün var qüvvə ilə çalışmışlar.

II fəslin II yarım fəslə **“XIX əsrin ikinci yarısında yeni, mütərəqqi məzmunlu dərslilərin yaranması və inkişafı”** adlanır. Bu yarım fəslə göstərilir ki, XIX əsrin ikinci yarısında mədəniyyətin digər sahələrində olduğu kimi məktəb təhsili, ümumən maarifin yayılması işində də yeniliklər, mütərəqqi məzmun istiqamətində inkişafa meyillilik özünü açıq şəkildə göstərirdi. Dünyəvi təhsil ölkənin bütün regionlarında, mədəni mühit mərkəzlərində üstünlük qazanırdı. Ölkənin bütün qabaqcıl, mütərəqqi görüşlü maarifçi ziyalıları yetişən nəslin dünyagörüşünün, ümummədəni səviyyəsinin inkişafı qayğısına qalırdılar.

Dərslilik yaratmaq işində böyük rus pedaqoqu K.D.Uşinskinin pedaqoji ideyalarının faydası xüsusilə qeyd edilmişdir. K.D.Uşinskinin məlum prinsipləri əsasında yazılmış ilk dərslilik İrəvan gimnaziyasının Azərbaycan dili və şəriət müəllimi Mirzə Ələkbər Elxanova məxsusdur. M.Ə.Elxanovun “Vətən dili” adlı bu dərsliliyi K.D.Uşinskinin məlum prinsipləri əsasında yazılmışdır. Lakin təəssüf ki, həmin dərslilik müəllifin çoxlu söylərinə baxmayaraq nəşr olunmamışdır.

XIX əsrin ikinci yarısında dərslilik yaratmaq işində uğurlu təşəbbüs Qori Müəllimlər Seminariyasının Azərbaycan şöbəsinin müfəttişi A.O.Çernyayevskinin adı ilə bağlıdır. A.O.Çernyayevski ibtidai məktəblər üçün səs üsulu ilə “Vətən dili” (I və S. Vəlibəyovla birlikdə II hissə) dərslisinin müəllifidir. Dərslilik orijinal xarakterdə olub, Azərbaycan dilinin xüsusiyyətlərini lazımi səviyyədə əks etdirir və dövrünün qabaqcıl pedaqoji-metodik tələblərini layiqincə ifadə edir. Bu dərslilik uşaqların insan və təbiət haqqında ilkin, ibtidai biliklərinin mənbəyi hesab oluna bilər. Təlimin elementar kursu kimi hazırlanmış dərslilik özündə uşaqların idrak fəaliyyətinin inkişafı üçün materialları əks etdirir.

K.D.Uşinski ənənələrinə sadiqlik nümayiş etdirən müəlliflər ibtidai təhsilin başlanğıcından sadəcə də olsa təbiət elmləri haqqında bilikləri bütün mərhələlərdə öyrətməyi zəruri hesab etmişlər. “Vətən dili” müəlliflərinə çox yaxşı məlum idi ki, K.D.Uşinski öz dərslilərlərini hazırlayarkən belə bir vacib məsələnin üzərində dayanırdı ki, uşaqların oxusu üçün seçilən

materiallar təbiət və insan haqqında bilikləri əhatə etməlidir. Ona görə də A.O. Çernyayevski və S.Vəlibəyov uşaqların oxusu üçün hazırladıqları mətnlərdə çalışırdılar ki, seçilən mövzular təbiətin məntiqindən, insan və onun mənsəyindən bəhs etmiş olsun. Onlar yəqinləşdirmişdir ki, təbiətin uşaqların üzərində təsiri daha güclü və məntiqi əsaslara malikdir. Təbiət həyatının konkret məzmunu uşaqların ruhunu və aqlını cəlləyir, fikirlərinin, düşüncələrinin mükəmməllik qazanmasına zəmin yaradır.

Bu tədris vəsaitində xalqın bədii təfəkkürü, həyat fəlsəfəsi və müdrikliyi lazımı səviyyədə və əhəmiyyətli dərəcədə ifadə olunmuşdur. Mətnlər uşağın hərtərəfli inkişafı məqsədlərini izləyir, onların ətraf aləm haqqında bilik və təsəvvürlərinin genişləndirilməsi və zənginləşdirilməsinə xidmət edirdi. Vəsaitdəki “Uşaq və gözlük”, “İki dost”, “Şir və siçan”, “Kəpənək və arı”, “Baba və nəvəsi”, “Əkinçi və oğlu”, “Qaz və durna”, “İki yoldaş”, “Maral və üzüm tənəgi”, “Bağban və oğulları”, “Uşaq və kəpənək”, “Qurd və keçisi”, “Qurd və quzu”, “Quşlara rəhm eyliyin”, “Dostluğun təsiri”, “Xoruz və mirvari dənəsi”, “Çoban və güzgü”, “İt və əksi”, “Uşaq və ilan”, “Bahar”, “Dilənçi it”, “Layla”, “Uşaqlar və quş”, “Siçanlar”, “Novruz”, “Bənövşə”, “İlan və zəli”, “Tülkü və üzüm” və s. zamanın yeni, faydalı pedaqoji-metodik tələblərinin ifadəsi əsasında hazırlanmış mətnlərdir.

“Vətən dilində” təbiət elmləri üzrə materiallar xüsusi yer tutmuşdur ki, bu da mətnlərin düşünülmüş, metodik cəhətdən məqsədyönlü xarakterdə olduğunu təsdiq edir. Novator pedaqoqlar təbiət haqqında biliklərin əhəmiyyətini bilməklə yanaşı, uşaqların nitq və təfəkkürünün, estetik hisslərinin, müşahidəçiliyinin inkişafı qayğısına da qalmışlar.

“Vətən dili”nin nəşri ilə Azərbaycandakı ibtidai təlimin pedaqogikasında və metodikasında yeni bir mərhələ yarandı ki, bu da sonrakı tədris vəsaitlərinə nəcib təsirini göstərmiş oldu. Hər şeydən əvvəl göstərməliyik ki, seminariyanın ilk azərbaycanlı məzunlarından biri olan Rəşid bəy Əfəndiyev “Vətən dili”nin birinci hissəsinin yaranmasında bilavasitə iştirakçı olmaqla yeni pedaqoji ideyalarla tanış olmaq imkanı əldə etmiş, sonralar bu təcrübədən yararlanaraq məşhur “Uşaq bağçası” və “Bəsirət-ül ətfal” dərsliklərini işləyib hazırlamışdır.

Görkəmli pedaqoq “Uşaq bağçası” dərsliyini hazırlayarkən uşaqların yaş və bilik səviyyəsini nəzərə almış, vəsaitə təbiət aləmi - bitki və heyvanların həyatına, cəmiyyətdaxili əxlaqi davranış və qaydalar haqqında hekayələr, tərcümə əsərləri daxil etmişdir. Dərslikdə ətraf gerçəklik, xüsusilə heyvanlar aləmi haqqında mətnlər, uşaqların marağına, ümum tərbiyə işinə istiqamətlənmiş mətnlər verilmişdir. Dərslikdəki “Yüz yaşında

bağban”, “Uşaq və ayna”, “Quşların mənfəəti”, “Uşaqların meşədəki əhvalı”, “Alma ağacının əhvalı”, “Gün, ay və ulduz” və digər bu kimi hekayələr, mənzum əsərlər ədəbi-bədii, təbii-coğrafi, əxlaqi-mənəvi materiallardır. Uşaqlar bu vəsaitlər əsasında onları əhatə edən təbiət hadisələri-fəsillərin dəyişməsi, heyvanların ətraf mühitə uyğunlaşması, bitki aləminin inkişafı ilə bağlı bilikləri dərin məzmunlu, aydın və anlaşıqlı dillə yazılmış mətnlər vasitəsilə mənimsəyə bilirdilər. Rəşid bəy Əfəndiyev də K.D.Uşinski kimi təbiətin məntiqini uşaqlara dərk etdirmək məqsədini ciddi səylə həyata keçirməyə çalışırdı. Əsərdəki hekayələr uşağın təbiət, həyat haqqında biliklərini formalaşdırmaq, onları təcrübə işə qoşmaq, aqlını və məntiqi təfəkkürünü inkişaf etdirmək işinə xidmət edirdi.

Rəşid bəyin hər iki dərslində təbiət hekayələri ətraf mühitə, coğrafi anlayışların izahına bacarıqlı pedaqoq mövqeyini ifadə edir. Təbiəti qorumaq, quşları, faydalı bitkiləri mühafizə etmək R.Əfəndiyevə görə hər kəsin, həmçinin uşaqların borcudur. Təbiətə qarşı ədalətsiz rəftar gec-tez insanın özünə qarşı çevrilə bilər. “Quşların mənfəəti” mətnindəki əsas ideya uşaqlarda təbiətə qarşı düzgün münasibət tərbiyə etməkdən ibarətdir. Bu mətn təbiətin insandan ala biləcəyi intiqamın əyani, ibrətamiz görüntülərini əks etdirir.

Rəşid bəy Əfəndiyevin “Uşaq bağçası” və “Bəsirətül-ətfal” dərsləkləri XIX əsrin ikinci yarısından etibarən məktəblərdə ana dilinin öyrədilməsi işinə əsaslı təsir göstərmiş, bu istiqamətdə yeni-yeni uğurların qazanılmasına kömək etmişdir. Bütövlükdə bu dərsləklər məktəblərdə ana dilinin tədrisinin dövrün tələbləri səviyyəsində qurulmasını şərtləndirmişdir ki, belə bir müsbət nümunə sonrakı dərslək yaradıcılığında davam etdirilmişdir.

İkinci fəslin III yarımfəsli **“Üsuli-cədid məktəbləri: ana dilli dərsləklər və onların məzmun istiqaməti”** adlanır. Bu yarımfəsildə XIX əsrin birinci yarısında Zaqafqaziyada, bütövlükdə Qafqazda çar hökumətinin rus dilində dövlət məktəbləri açması şərh edilir. Azərbaycanda fəaliyyət göstərən dövlət məktəbləri rus dilində olduğundan qabaqcıl ziyalılar xüsusi şəxsi məktəblər açmağa meyl edirdilər. Bu isə bir neçə səbəbdən irəli gəlirdi. Hər şeydən əvvəl qeyd etməliyik ki, ruhanilərin güclü təbliğatı nəticəsində azərbaycanlı əhalinin böyük əksəriyyəti öz uşaqlarını rus dövlət məktəblərinə qoymaq istəmirdilər. “Huşyar” valideynlər isə mollaxana və mədrəsə təhsilinə o qədər də həvəs göstərmirdi. Belə bir şəraitdə ziyalılar şəxsi məktəblər açmağa daha çox meyl göstərirdi. Bu məktəblərdə tədris xalqın öz ana dilində aparılırdı ki, bu da tədris prosesində daha çox uğur qazanılmasına

şərait yaradırdı. Ümdəsi isə bu məktəblərdə milli tərbiyə vermək imkanı yaranırdı. Bu məktəblərdə təlim rus dində öyrədilmir, rus dili və başqa dillər (ərəb,fars) bir tədris fənni kimi təlim edilirdi. Bu məktəblər həm də qismən mühafizəkar olan valideynlərin dini etiqad və düşüncələrinə toxunmadığından onlar öz övladlarının burada təhsil almalarına razılıq verirdilər.

Beləliklə, XIX əsrin ikinci yarısında mövcud rus dövlət məktəblərindən və ənənəvi ruhani məktəblərindən (mollaxanalardan) fərqli olan yeni üsullu məktəblər açmaq ideyasının reallaşdırılması üçün münbit zəmin yarandı. Böyük şair və maarifçi S.Ə.Şirvani Şamaxıda, M.İ.Qasir Lənkəranda, M.T.Sidqi Ordubadda və sonralar Naxçıvanda, M.M.Nəvvab Şuşada, Mirzə Kazım Əsgərzadə İrəvanda, Mirzə Əbdülqadir Vüsaqi Bakıda, Mirzə Həsən Rüşdiyyə Təbriz şəhərində “Üsuli-cədid” hərəkatının-ana dili məktəblərinin ilk yaradıcıları oldular.

S.Ə.Şirvani pedaqoji fəaliyyətə doğma Şamaxı şəhərində şəxsi təşəbbüsü ilə açdığı məktəbdə başlamışdır. O, Azərbaycan dili dərslərini təşkil etmək üçün özünün hazırladığı tədris vəsaitlərindən istifadə etmişdir. Görkəmli maarifçinin “Şəriət”, “Rəbül-ətfal”, “Tacil-kütüb” adlı dərsləkləri məlumdur. Şair-pedaqoq sonuncu iki dərsləyi sonralar “Müntəxəbat” adı altında yenidən işləyib hazırlamışdır. Seyid Əzim tərcümə etdiyi əsərləri və öz şerlərini toplayıb “Məcmueyi-asari Hacı Seyid Əzim Şirvani” adlı dərslər kitabı hazırlamışdır.

S.Ə.Şirvaninin əxlaqi-tərbiyəvi mahiyyət daşıyan ibrətamiz hekayə, təmsil və nəsihətləri onun bilavasitə pedaqoji fəaliyyəti ilə bağlıdır. Uşaq psixologiyasına bələd olan Seyid Əzim belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, uşaqları quru nəsihətçilik yolu ilə tərbiyə etmək olmaz. Əyani vasitələr, nümunələr yolu ilə uşağın özünün nəticə çıxarması, fikir yürüdə bilməsi, əxlaqi-tərbiyəvi keyfiyyətlərə yiyələnməsi daha səmərəli yoldur. “Aslan və iki öküz”, “Dəvə və eşşəyin yol getməsi”, “Siçan və pişik”, “Eşşək və arılar”, “Misal” kimi təmsillər, “Oğlum Mir Cəfərə xitab” kimi nəsihətlər, “Böyük loğmanın hadisəsi” kimi hekayələr uşaqların əxlaqi-mənəvi kamilləşməsinə xidmət edən tədris mətnləri idi.

Dövrünün qabaqcıl ziyalılarından olan M.İ.Qasir özünün ana dili məktəbində pedaqoji yeniliklərdən bacarıqla istifadə etmişdir. O, “Qanuni-Mirzə İsmayıl Qasir” adlı dərslər vəsaiti (1894) tərtib edərək uşaqların savad təlimini sövti üsulla həyata keçirməyə çalışmışdır. Qasirin məktəbində Azərbaycan dili, rus dili, fars dili, ədəbiyyat dərsləri keçirilir, təbiyyət və s. elmlərdən məlumat verildirdi. Müəllim Azərbaycan dilinin tədrisi prosesində əməli yazılara-məktub, ərizə və sairəyə xüsusi fikir vermişdir. O, tədris

olunan fənlərin uşaqların həyata baxışlarının düzgün istiqamətləndirilməsi, ətraf gerçəklik haqqında elementar məlumatların verilməsi yönündə qurulmasını vacib hesab etmişdir.

M.T.Sidqi pedaqoji-psixoloji fikrində həmişə yad edilən, tədqiqatlarda həyat və yaradıcılıq yolu öyrənilən görkəmli ziyalı, tanınmış maarifçilərdən biridir. O, “Nüməneyi-əxlaq” və “Qızlara hədiyyə” adlı dərş vəsaitlərində təlim məqsədləri ilə yanaşı, müəyyən tərbiyə vəzifələrini də qarşıya qoyub həlli yollarını müəyyənləşdirməyə səy göstərmişdir. M.T.Sidqinin hər iki tədris vəsaiti kiçik yaşlı məktəblilərə elmin səmərəsini dərk etdirmək, əxlaqı və ədəbi insan üçün ziynət, misli olmayan xəzinə olduğunu göstərmək məqsədini izləyir. Bu dərşliklərdə elmin əhəmiyyəti, tərbiyəli olmaq, böyüyə hörmət etmək, təvazökar olmaq, doğruluq, düzgünlük, təmizlik, çalışqanlıq və s. müsbət insani xasiyyətlər sadə və anlaşıqlı bir dillə söylənilir. Bu dərşliklərdə toplanılmış mətinlər maraqlı hadisələri müəyyən süjet əsasında əks etdirən bədii nümunələrdir.

M.T.Sidqinin elmi-pedaqoji yaradıcılığında “Müxtəsər coğrafiya risaləsi” dərşliyi xüsusi yer tutur. Coğrafiya dərşliyi uşaqların dünyagörüşünün formalaşdırılması, ətraf gerçəklik, dünyəvi-ələm, yer kürəsinə aid baxışların genişləndirilməsi və zənginləşdirilməsi işinə layiqincə xidmət edə bilən bir tədris vəsaitidir.

Mir Möhsün Nəvvabın ana dili məktəbi də təhsil tariximizin əhəmiyyətli səhifələrindəndir. Onun “Kifayət-ül-ətfal” dərşliyi müəllifin nücum (astronomiya) elminə aid dərin biliklərə malik olduğunu sübut edir. Müəllif bu kitabda müxtəlif xalqlara məxsus tarix və ay adlarının şərh edir, bürclərin adlarından, ulduzların “keyfiyyəti-gərđişindən” danışır. Burada günəş sistemindəki planetlərin dövrətmə müddəti, Ayın və Günəşin tutulması müasir elm mövqeyindən izah edilir. Kitabda Günəş və Ayın tutulmasını təsvir edən şəkillər də vardır. “Vüzuh-ül-əqram” kitabı da tədqiqatçılar tərəfindən birmənalı şəkildə tədris dərşliyi kimi qəbul edilir. Dərşlikdə elmi biliklərin əhəmiyyəti, xalqa verəcəyi faydalardan bəhs olunur, musiqi tarixinə aid şərhlər verilir, onun insan orqanizminin müalicəsi işində əhəmiyyəti göstərilir.

Yeni məktəb hərəkətinin görkəmli nümayəndələrindən biri də böyük maarifçi Mirzə Həsən Rüşdiyyə Təbrizi (1850-1944) olmuşdur. O, xeyli vaxt qədim Azərbaycan şəhəri İrəvanda yaşamış, burada bir maarifçi kimi yeni pedaqoji ideyalarla tanış olmuş, özü də 1883-cü ildə yeni üsullu məktəb açmışdır. 1888-ci ildə Təbrizə qayıtmış və həmin ildə burada yeni üsullu məktəb açmağa müvəffəq olmuş, “Vətən dili” adlı əsərini burada yaz-

mişdir. Rüşdiyyə dərslində uşaqların həyatı dərk etməsinə, ayrı-ayrı məfhumları uşaqların zehində möhkəmləndirmək üçün atalar sözü və məsələlərdən geniş istifadə olunmasına, onların yaxşı əxlaqi hisslərlə tərbiyyələnməsinə təşəbbüs etmiş və buna nail ola bilmişdir.

Göründüyü kimi, XIX əsrin ikinci yarısından etibarən yeni üsullu məktəblərdə təhsilin ana dilində aparılması ideyasının reallaşdırılması uğrunda xalq ziyalılarının mübarizəsi geniş ictimai-pedaqoji hərəkət səviyyəsinə yüksəlmişdir. Diqqətəlayiq haldır ki, yeni üsullu məktəblər Azərbaycanın əksər ərazilərini əhatə etmiş, təhsildə yeni məzmun istiqamətinin meydana gəlməsi və inkişafına şərait yaratmışdır. Ana dili məktəblərində millət balalarının əxlaqi- mənəvi simasının formalaşdırılması, elmi biliklərlə silahlandırılması, ətraf gerçəkliklə, təbiət və onun aləmi ilə tanış edilməsi tədris prosesinin başlıca vəzifəsi olmuşdur. Bu məktəblər hələ öz dövründə “Milli məktəb”lər kimi şöhrət qazanmış və həqiqətən də, milli düşüncənin, milli ziyalılığın formalaşması işinə əsaslı təsir göstərmişdir.

İkinci fəslin sonuncu yarım fəslə **“XX əsrin əvvəlləri ibtidai təlim üçün tədris kitablarının yaranması və inkişaf mərhələsi kimi”** adlanır. Bu yarım fəslidə göstərilir ki, XX əsrin əvvəllərində təhsil, pedaqoji fikir sahəsində mövcud problemlərdən biri də dərslər və digər tədris vəsaitləri hazırlığı ilə bağlı olmuşdur. Keçilmiş yaxın dövrdən- XIX əsrdən fərqli olaraq yeni məktəblərin nisbətən genişlənməsi yeni tədris vəsaitləri tələb edirdi. Bu vəsaitlər milli ruhda tərtib olunmalı, öz ideya və məzmunu ilə şagirdlərin mənəvi inkişafına faydalı təsir göstərə biləcək səviyyədə hazırlanmalı idi.

XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan dilinə aid dərslər və tədris resurslarının hazırlanması istiqamətində həm keyfiyyətə, həm də kəmiyyət etibarını əsaslı dönüş dövrü kimi səciyyələndirilə bilər. Dövrün pedaqog-məktəbdarları dərslər, dərslər vəsaitləri, tədris proqramı, əlifba islahatı sahəsində faydalı işlər görmüşlər. Firudin Köçərli, Mahmud bəy Mahmudbəyov, Soltan Məcid Qənizadə, Abbas Səhhət, Rəşid bəy Əfəndiyev, Fərhad Ağazadə, Abdulla Şaiq, Süleyman Sani Axundov, Süleyman bəy Əbürrəhmanbəyov, Hüseyn Cavid, Abdulla bəy Əfəndiyev, Nəriman bəy Nərimanbəyov, Mirzə Qafur Rəşad, Rasim Əhməd, Cəmo Cəbrayılbəyli, Ağəli Qasımov və bir çox başqalarının Azərbaycan dilinin tədrisi keyfiyyətini yaxşılaşdırmaqla bağlı səyləri xüsusi əhəmiyyət daşıyırdı.

Bu dövrdə zəngin dərslər yaradıcılığı ilə diqqəti cəlb edən müəllif-

lərdən biri görkəmli pedaqoq Mahmud bəy Mahmudbəyov idi. M. Mahmudbəyov 1907-ci ildə Bakıda “Türk əlifbası və ilk qiraət” kitabını nəşr etdirmişdir. Əsər uzun müddət məktəblərdə ana dili üzrə yararlı bir dərslik kimi istifadə olunmuşdur. Dərslik elmi biliklərin təbliği, gerçək aləmin dərk edilməsinə aid maraqlı məzmunla malik mətnlərlə zəngindir. Görkəmli pedaqoq ətrafımızdakı təbiət hadisələrinin ibtidai sinifdə oxuyan şagirdlərə öyrədilməsinin əhəmiyyətini göstərən bədii mətnlərdən dəsləklərində geniş şəkildə istifadə etmişdir.

Mahmud bəy Mahmudbəyov 1908-ci ildə digər müəlliflərlə birlikdə “İkinci il” dərsliyini nəşr etdirmişdir. Onun dərslik yaradıcılığında xüsusi yer tutan vəsaitlərdən biri də 1909-cu ildə Abbas Səhhətlə birgə yazdıqları “Türk dilinin təlimi üçün üçüncü ilə məxsus qiraət kitabı”dır. Dərslik aşağıdakı bölmələri əhatə edirdi: 1) məktəb və ailə, 2) çalışqanlıq və bilik kəşbi, 3) kömək və ittifaq, 4) il arasında 5) insan, 6) heyvanat, 7) nəbatat, 8) su, 9) coğrafiya. Bu dərslik uşaqları ətraf aləmlə tanış etmək, onların həyata baxışlarını elementar səviyyədə olsa da elmi əsaslarla formalaşdırmaq məqsədlərini izləyən vəsaitlərdən biri kimi Azərbaycan Demokratik Respublikası dövründə və sovetlər dönməsinin ilk illərində də istifadə olunmuşdur.

Bu dövrdə Abdulla Şaiq Talıbzadə məktəbli uşaqlar üçün dərsliklər hazırlanmasında mühüm xidmətlər göstərmişdir. “Uşaq çeşməyi”, “İkinci il”, “Gülşəni ədəbiyyat”, “Gülzar”, “Milli qiraət”, “Qiraət kitabı”, “Türk çələngi”, “Türk ədəbiyyatı” vəsaitləri Abdulla Şaiqin dərslik yaradıcılığı sahəsində məhsuldar fəaliyyətinin nəticəsidir.

“Gülzar” dərsliyi (1912) öz məzmunu və quruluşuna görə A. Şaiqin dərslik yaradıcılığında xüsusi yer tutur. Müəllif dərsliyə öznünün “Qış”, “İki qaranquş”, “Laylay”, “İntiharmı, yaşamaqımı”, “Köç”, “Əsrimizin qəhrəmanları” əsərlərindən parçalar salmışdır.

Pedaqoji fikir tariximizdə folklor nümunələrini ilk dəfə toplayıb tədris vəsaiti kimi hazırlamaq təşəbbüsü Firudin bəy Köçərliyə nəşib olmuşdur. “Balalara hədiyyə” tədris vəsaitində xırda hekayələr, nağıllar, nəğmələr, oyunlar, düzgülər, sayacı sözləri, məsəllər, tapmacalar, yanıltmacılar və s. folklor janrları verilmişdir ki, bunları oxumaq və dinləmək uşaqlara çox şey öyrədir, xəyallarını qanadlandırmaqla həyat, ətraf aləm haqqında təsəvvürlərini zənginləşdirir.

Dissertasiyanın III fəslə **“Sovetlər dönməsində və çağdaş müstəqillik şəraitində ibtidai təlimdə istifadə olunan tədris vəsaitləri”** adlanır və iki yarımfəslə əhatə edir. Fəslin I yarımfəslə **“Sovetlər dönməsində ibtidai**

təlim üçün dərsliklər və onların məzmun istiqaməti” məsələlərinə həsr olunmuşdur. 1920-ci ildə Azərbaycanda sovetlər hakimiyyətinin yaradıldığına elan olunması kommunist ideologiyasının daşıyıcısı olan yeni məktəblər, yeni tədris resurslarının yaradılması tələbini irəli sürdü. Bu dövr üçün səciyyəvi cəhət ölkədə məktəblərin geniş şəbəkəsinin qurulması idi. Bu isə hökumətin stabil dərsliklər hazırlanması işinə diqqət yetirməsi, tədris planı, proqram və dərsliklər arasında uyğunsuzluğun aradan qaldırılması, maddi-texniki bazanın möhkəmləndirilməsi və s. bu kimi məsələləri sürətlə və çevik şəkildə həll etməsini zəruri edirdi.

Dərsliklərin hazırlanması və sistemli şəkildə nəşr olunmasına 1920-1921-ci dər ilindən başlandı. Əvvəlcə sovet hakimiyyətinə qədərki dövrdə tərtib olunmuş ana dilinə aid ibtidai sinif dərslikləri müəyyən dəyişiklərlə yenidən çap edildi. Bu nəşrlər görkəmli maarif xadimlərinin əsərlərindən ibarət idi. Dərsliklərdə ilk dəfə məktəbə daxil olan uşaqlar cəmiyyət və ətraf aləmlə bağlı sadə biliklərlə tanış olmaq imkanı qazanırdılar. Ötən əsrin 30-cu illərində dərslik hazırlanması sahəsində əvvəlki illərə nisbətən müəyyən irəliləyiş hiss olunurdu. 30-cu illər üçün səciyyəvi cəhətlərdən biri bütünlükdə təhsilin məzmununun sovet ideologiyasının prinsiplərinə uyğunlaşdırılması idi.

İbtidai təlimin sisteminə yeni bir fənnin-təbiətşünaslığın daxil edilməsi xüsusi bir hadisə kimi qiymətləndirilə bilər. Bu fənnin tədris planına daxil edilməsinə qədər təbiət haqqında bütün məlumatlar uşaqlara demək olar ki, oxu dərslərində öyrədilən bədii əsərlər vasitəsilə verilirdi.

Keçən əsrin 70-80-ci illərdə uşaqların onları əhatə edən aləm, təbii və sosial həyatla tanışlığı problemi, həqiqətən də, xüsusi aktualıq kəsb etdi. Bu dövrdən başlayaraq ətraf aləmlə tanışlıq üzrə kompleks tədris vəsaitləri hazırlandı. Bu fənn ətraf aləmlə tanışlıq məqsədlərini həyata keçirməklə ibtidai sinif şagirdlərinin dünyagörüşünün, həyata baxışlarının formalaşmasında xüsusi əhəmiyyət daşıyırdı. Bu fənn keçmiş İttifaqda və o cümlədən Azərbaycanda “Ətraf aləmlə tanışlıq” adı ilə tədris olunurdu. Başlıca bölmələr “Məktəb və məktəbli həyatı”, “Ailə”, “Dogma diyar”, “Təbiət”, “İnsan və əmək”, “Ümumxalq bayramları” adı ilə təqdim olunurdu.

İbtidai məktəbdə bizi əhatə edən gerçəkliyin, təbiətin, bitki və heyvanat aləminin öyrədilməsi işində müəyyən dövr ərzində “Təbiətşünaslıq” fənninin tədrisi faydalı olmuşdur. Onun bir müstəqil tədris fənni kimi 1932-ci ildən məktəbə gətirilməsinə baxmayaraq həmin əsrin 60-80-ci illəri “Təbiətşünaslıq” fənninin tədris planında xüsusi yer tutduğu dövrdür. Sonralar “Ətraf aləmlə tanışlıq” fənni tədris olunurdu ki, bu

zaman uşaqlar ətraf aləmlə tanış olmaqla yanaşı, insanın həyat tərz, sağlamlığın mühafizəsi, ölkənin həyat şəraitinin xüsusiyyətləri, xalqın adər-ənənələri, yol hərəkəti qaydaları haqqında biliklər alırdılar.

Üçüncü fəslin ikinci yarım fəsl, “**Müstəqillik şəraitində ibtidai təlim üçün dərsl, siyasəti və onun ümummilli mənafelelə bağlılığı**” adlanır. Azərbaycan xalqı XX əsrin sonlarında müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra milli təhsil sisteminin yaradılması, bu sahədə uzun illərdən bəri yığılıb qalmış problemlərin həlli istiqamətində dövlət tərəfindən konseptual tədbirlər həyata keçirildi. Bu tədbirlər sırasında dərsl, siyasətinə yeni yaradıcı baxışların formalaşdırılması da xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi ki, belə bir mövqe dərsl,klərin milli təhsil-təbriyə və tədris sistemində həlledici rolunu ilə şərtlənirdi. Məhz müstəqillik dövründə dərsl, və dərsl, vəsaitlərinin məzmununa milli dövlətçilik və ümumbəşəri dəyərlər əsasında hazırlanmasına tarixi imkan və şərait yarandı.

İbtidai məktəbdə ədəbi oxu materialları bir qayda olaraq şagirdlərin mənəvi - əxlaqi təbriyəsi və tədris-fənn bacarıqlarının formalaşdırılmasına xidmət edir. Hazırkı dərsl,klərdə maraq doğuran cəhətlərdən biri odur ki, tədris kurslarında ədəbi oxuya sonrakı oxu vərdişlərinin təkmilləşdirilməsi kimi baxılır, ona ədəbi təhsillənmə və əxlaqi mənəvi təkmilləşmə vəsaiti kimi yanaşılır. Bununla əlaqədar olaraq dərsl,klərdəki ədəbi əsərlər mövzular üzrə qruplaşdırılır. Məsələn, birinci siniflər üçün hazırlanmış “Ana dili” dərsl,liyinə səs və hərflərin öyrədilməsindən sonra aşağıdakı mövzular üzrə qruplaşdırılmış bölmələr daxil edilmişdir. “Əlifbam”, “Fəsillər”, “Vətənimizin tarixindən”, “Azərbaycan-Vətənim mənim”, “Ailə”, “Mənəvi dəyərlərimiz”, “Hikmət xəzinəsindən”, “Təbiəti sevak və qoruyaq”. Dərsl,kdəki bölmələrdən ikisi (“Fəsillər”, “Təbiəti sevak və qoruyaq”) bilavasitə, digərləri isə dolayısı ilə ətraf aləmlə, gerçəklik hadisələri ilə əlaqədar bölmələidir.

Birinci siniflər üçün “Ana dili” dərsl,liyinin “Təbiəti sevak və qoruyaq” bölməsində təbiət haqqında 23 bədii mətn verilmişdir. Buraya Lev Tolstoyun (“Qarğa və qrafın”, “Toyuq və qaranquş”), Abdulla Şaiqin (“Keçi”), Mir Cəlalın (“Bala ceyran”) hekayələri də daxil edilmişdir. Təbiət haqqında əsərlər uşaqlarda doğma Vətən torpağına, yurd yerinə məhəbbət təbriyə edir və deməli, onların vətənpərvərlik hisslərini qüvvətləndirir, ətraf aləmə bir rəssam gözü ilə baxmalarına köməklik göstərir.

Birinci sinif şagirdləri üçün nəzərdə tutulmuş “Ana dili” kompleks dərsl,liyində əhəmiyyətli cəhətlərdən biri buradakı mətn-materialların müəyyən hissəsini nağıl və təmsillərin təşkil etməsidir. Xalq nağıllarının öyrənil-

məsi heyvanlar haqqında nağıllardan başlayır. Heyvanlar haqqında nağıllar ən sadə nağıl növüdür və onlar birbaşa uşaqlara ünvanlanmış şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələridir. Heyvanlar haqqında bədii nümunələr onların özləri ilə müxtəlif cür münasibətləri, yaxud heyvanların insanlarla münasibətlərini əks etdirir. Adətən bu münasibətlər sonda geniş etik mənəvi problemlərin həll edilməsi meyarı kimi üzə çıxır. “Tıq-tıq xanım”, “Cırtan”, “Tülkü, tülkü, tünbəki”, “Qaçan dovşan”, “Tülkü və Hacıləylək”, “İki ayı balası”, “Şəngülüm, Şüngülüm, Məngülüm” kimi onlarca nağıllar sosial-etik məsələləri əks etdirməklə yanaşı, heyvanların mühafizəsini, onlara münasibətdə uşaqların düzgün mövqə tutulmasını da vacib sayır. Heyvanlar haqqında nağılların öyrənilməsi həmişə emosional ovqat yardır. Ona görə də bu bölmədə və digərlərində təbiət haqqında biliklərin genişləndirilməsi və dərinləşdirilməsi məqsədilə böyük ədəbiyyatın ustadlarından olan Nizami, Füzuli, M.Ş.Vazeh, S.Ə.Şirvani, A.Səhhət, M.Ə.Sabir, A.Şaiq, Səməd Vurğun, Rəsul Rza, həmçinin A.S.Puşkin, Lev Tolstoy kimi sənətkarların nağıl üslubunda yazılmış hekayələrindən də istifadə olunur.

“Həya bilgisi” fərd və cəmiyyət münasibətlərini özünün predmet sahəsi kimi seçir, uşaqların yaş və anlaq səviyyəsinə uyğun elementar biliklər verir. “Həyat bilgisi”ndə əsasən dörd məzmun xətti müəyyən edilir: 1) Təbiət və biz; 2) Fərd və cəmiyyət; 3) Mənəviyyət; 4) Sağlamlıq və təhlükəsizlik. “Təbiət və biz” bölməsində insan və cəmiyyət, insan və təbiət məsələləri ilə bağlı mətnlər verilir. Uşaqların doğma diyarın təbiəti haqqında bilik və təsəvvürlərinin formalaşdırılması, təbiətə məhəbbət tərbiyəsi, təbiət, onun gözəllikləri ilə mədəni davranmaq vərdislərinin öyrədilməsi, uşaqların təbiətin mühafizəsi üzrə fəaliyyətinin təşkil edilməsi və s. bu kimi məsələlər bu bölmədə əks olunan mövzuların səciyyəvi xüsusiyyətdir. “Həyat bilgisi” dərsliklərində əks olunan əxlaqi, mənəvi ideyalar uşaqların tərbiyəsində mühüm rol oynayır. Bu tədris kitablarında təbiətin mühafizəsi müasirlərimizi düşündürən və həyəcanlandıran problem kimi əks olunur.

Bu gün dərsliklərə ədəbi oxu, ədəbi təhsillənmə, əxlaqi-mənəvi tək-milləşmək, uşaqların dünyagörüşünü formalaşdırmaq, doğma Vətənə, onun ulu tarixinə məhəbbət hissi yaratmaq, təbiətə sevgi hissləri oyatmaq, gərçəklik hadisələrini dərk etdirmək məqsədlərini həyata keçirmək vasitəsi kimi baxılır. Mətnlər klassik nəsr və şeir nümunələri əsasında tərtib olunur, dünya xalqlarının folklorundan, rus və Avropa ədəbiyyatının sədevrlərindən istifadə edilir. Hazırkı şəraitdə milli mədəniyyət hadisəsi kimi Azərbaycan dilinin öyrənilməsinə xüsusi fikir verilir, şagirdlərin ətraf aləm haqqında bilik və mülahizələrinin inkişaf etdirilməsi, bu əsasda onların yara-

dıcılıq imkanlarının formalaşdırılması məsələlərinə diqqət artırılır. Bu isə gələcəyimiz olan övladlarımızın milli və ümumbəşəri dəyərlərlə tərbiyə olunmasına təminat verir, onlarda vətəndaşlıq və vətənpərvərlik keyfiyyətlərinin formalaşmasına kömək edir.

Tədqiqatın yekun **nəticəsini** aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar.

Tədris resurslarının formalaşma prosesi hər şeydən əvvəl, cəmiyyətin müxtəlif tarixi inkişaf mərhələlərində müxtəlif məzmun xüsusiyyətlərinə və işlənmə səviyyəsinə görə fərqli əlamət və keyfiyyətlərə malik olmuşdur. Tədqiqat göstərir ki, Azərbaycanda tədris resurslarının inkişaf istiqamətini aşağıdakı tarixi dövrlər üzrə quruplaşdırmaq olar: 1.Qədim dövrlərdən bizim eranın IX əsrinə qədərki dövr; 2. IX əsrdən XIX əsrə qədərki ilkin və orta əsrlər dövrü; 3.Tədris vəsaitləri yaratmaq sahəsində XIX əsr və XX əsrin əvvəllərini əhatə edən dövr; 4. Sovetlərin Azərbaycanda 70 illik hakimiyyəti dövrü; 5. Müstəqillik dövrü.

Azərbaycanda pedaqoji fikrin ilk inkişaf mərhələsindən XIX əsrə qədərki böyük bir dövrün təhlilləri göstərir ki, xalqımızın mədəniyyəti, elmi və ədəbi irsi qədim bir tarixə malik olduğu kimi pedaqoji fikri də qədim və zəngindir. Atəşpərəstlik təliminin, Quranın öyrədilməsi əsasında kitabla ünsiyyətə, təlimin müəyyən vəsaitlər əsasında öyrədilməsinə, uşağın daha çox dini səciyyə daşısa da həyata, ətraf gerçəkliyə baxışlarının formalaşmasına, mənəvi-əxlaqi cəhətdən saflaşmasına aid tədris resursları milli mədəniyyətimizin tətixən formalaşmış tədris –təlim abidələridir.

XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində ölkədə gedən sosial-iqtisadi və siyasi dəyişikliklərlə birgə təhsilin məzmunu və səviyyəsində də dəyişikliklər yarandı. Uşaqlar üçün hazırlanmış kitabların strukturu və məzmunu və pedaqoji əsaslarında köklü dəyişikliklər, yeniləşmə açıq-aydın hiss olunurdu. XIX əsrin 30-60-cı illərinə qədərki dövrdə N. Dementiyevin, professor Mirzə Kazım bəyin, Mirzə Şəfinin dərslikləri daha uğurlu və uzunömürlü olmuşdur. Bu dərsliklər və sonralar yaradılmış tədris vəsaitləri savad təlimini asanlaşdırmaqla bərabər, uşaqların tərbiyəsi işini formalaşdırmağa xidmət edir, həyatı məzmun daşması ilə, bizi əhatə edən gerçəkliyə açıq gözlə baxmaq, gözəl əxlaqa yiyələnmək, müxtəlif elmlər üzrə elementar şəkildə olsa da bilik və təcrübə qazanmaq məqsədinə xidmət etmişdir.

Azərbaycanda müasir dərslik nümunələrinə yaxın ilk tədris vəsaitləri yaradılmasında S.Ə.Şirvani, A.O.Çernyayevski, S.Vəlibəyov, M.T.Sidqi, R.Əfəndiyev, F.Köçərli, M. Mahmudbəyov, A.Şaiq, A.Səhhət və onlarca başqalarının böyük xidmətləri olmuşdur. Bu müəlliflərin hazırladıqları

vəsaitlərdə Azərbaycan dilinin xüsusiyyətlərini əks etdirmək səyləri, uşaqları folklorumuzla tanış etmək, uşaq ədəbiyyatının dil-üslub xüsusiyyətlərini yaratmaq istəyi müsbət məziyyət hesab edilməlidir.

Sovetlər hakimiyyəti dövründə Azərbaycanda kommunist ideologiyasının daşıyıcısı olan məktəblərin və dərslərin yaradılması başlıca məqsəddə çevrildi. Dərslük komplektlərinin məzmununda Vətən mövzusu böyük SSRİ-yə məhəbbət kimi mənalandırılır, sosialist həqiqətləri ən böyük həqiqət, ideya sayılırdı. Ətraf aləmlə tanışlıq da bu “həqiqətlərə” xidmət edirdi. Lakin bununla belə təbiət, cəmiyyət və əmək haqqında bütün məlumatların birliyi uşaqlara real dünyanı tam şəkildə göstərir, onların bu sahədə biliklərinin zənginləşməsi və dərinləşməsinə kömək edirdi.

Azərbaycan xalqı müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra təhsil sahəsində milli mənafeələrə uyğun olaraq, əsaslı islahatlar aparıldı. Hazırda dərsləklərdə uşaqların əxlaqi-mənəvi təkmilləşdirilməsinə, onlarda dünyagörüşünün yaradılmasına, Vətənə məhəbbət, təbiətə sevgi, gerçəklik hadisələrinin dərki kimi keyfiyyətlərin formalaşdırılmasına, milli mədəniyyət hadisəsi kimi Azərbaycan dilinin öyrədilməsinə xüsusi fikir verilir. Yetişən nəslin ətraf aləm haqqında bilik və mülahizələrinin inkişaf etdirilməsi, bu əsasda onların yaradıcılıq imkanlarının formalaşdırılması məsələlərinə diqqət artırılır. Bütün bunlar isə gələcəyimiz olan övladlarımızın milli və ümumbəşəri dəyərlərlə tərbiyə olunmasına təminat verir, onlarda vətəndaşlıq və vətənpərvərlik keyfiyyətlərinin formalaşmasına kömək edir.

Tədqiqatın məzmunu müəllifin aşağıdakı **məqalələrində** öz əksini tapmışdır:

1. Kiçikyaşlı məktəblilərin tədris kitabları ətraf kerçəkliyi dərək etmə mənbəyi kimi / Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu. “Ümum orta təhsilin müasir problemləri” mövzusunda beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı: Mütərcim, 2012, səh. 281-282

2. İbtidai məktəblərdə tədris vəsaitlərinin yaranma və inkişaf mərhələləri (XX əsrdən müasir dövrə qədər) / Qafqaz University, I international scientific conference of young researcher, Bakı: 2013, s. 26-27

3. İbtidai məktəbdə dərslük: yaranma və inkişaf mərhələləri // Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun Xəbərləri. Naxçıvan: 2013 cəh-20-26

4. Ustad Azərbaycan Pedagogu Rəşid bəy Efəndiyev // ASOS Akademik sosial araşdırmalar elmi jurnalı, ISSN: 2148-2489, Türkiyə sayı: 10-2015, s. 794-802

5. Вторая половина XIX века как новый этап в создании и развитии учебников по родному языку // Журнал Вестник Московского Государственного Университета. 16 января 2015, №ПО.987.6087, s. 127-137

6. Sovetlər dönəmində ibtidai məktəb dərsləklərinin aləmi dərk etmə mənbəyi kimi yaranması və inkişaf tarixi haqqında // Bakı Slavyan Universiteti. Humanitar elimlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. Ali məktəblərarası elmi məqalələr məcmuəsi. Bakı: 2015, №1, s. 246-251

7. İslamiyyətə qədərki dövrdə Azərbaycanda tərbiyəvi baxışlar haqqında / Qafqaz Universiteti. Gənc Tədqiqatçıların III Elmi konfransı, Bakı: 2015, s. 1315-1316

8. Müstəqillik şəraitində ibtidai məktəb dərsləkləri şagirdlərin gerçək aləm haqqında biliklərinin formalaşdırılması vasitəsi kimi // Azərbaycan Müəllimlər İnstitutunun Xəbərləri. Bakı: 2015, №1, s. 8-12

9. IX-XIX əsrə qədərki dövrdə ibtidai təlimdə tədris resurslarının inkişaf mərhələləri / Qafqaz Universiteti. Müəllim hazırlama siyasəti və problemləri mövzusunda V beynəlxalq konfransın materialları, Bakı: May 2015, s. 137-139

Мехмет Шимшек Рамазан оглы
Образовательные ресурсы в начальных классах
как средство восприятия окружающего мира
РЕЗЮМЕ

Исследовательская работа с древних времен до современного периода в Азербайджане, сформировавшаяся в учебных ресурсах, рассказывает учащимся об обучении знаний и сведений данных педагогических основ окружающей действительности.

В вводной части исследования мотивируется актуальность темы, определяются объект, предмет, цель и задачи, рабочая гипотеза, этапы исследования, метод, методологические основы, теоретическое и практическое значение выдвигаемых положений, показываются апробации и строение.

В первой главе диссертации, состоящей из двух полу глав, исследуется воспитание растущего поколения доисламского периода в Азербайджане, хоть и в упрощенном виде, указывает отношение на жизненные события, рассматриваются вопросы использования "образовательных ресурсов" окружающей действительности.

Во второй полу главе, начиная с VIII века, вместо школ зороастризма и христианства, формирование арабского языка, мусульманских школ, формирование новой системы подготовки на основе исламских ценностей, создание традиций библиографии и учебных программ, занимает важное место в работе над текстом.

Вторая глава состоит из четырех полу глав, по содержанию и структуре диссертации является частью более широкой емкости. Начиная с первой половины XIX века, ведущими интеллектуалами того времени, принимая во внимание требования учения, для того

чтобы осуществить работу в проведении общих академических предметов на Азербайджанском языке, рассматриваются все усилия для их реализации, в существующих гимназиях анализируется успех подготовки учебно-методических материалов для обучения Азербайджанского языка. Указывается, что XIX век и начало XX века был новым этапом в области создания учебных средств. Именно в этой стадии развития ученики системно и последовательно приобрели возможность ознакомиться с простыми знаниями, их мировоззрение, взгляды на жизнь всемирно обогатились.

А в третьей главе исследования в советский период и в условиях независимости в содержаниях учебных пособий рассматриваются возможности и пути осознания событий окружающей действительности, в этом процессе оказываются усилия созданию и развитию новых содержательных качеств.

Mehmet Shimshek Ramazan oghlu

Educational resources as a means of students' perceiving
the environment in primary classes

Summary

The research work deals with the pedagogical principles of teaching students the knowledge and information about the surrounding reality in the educational resources formed in Azerbaijan from the ancient times till modern period.

The dissertation submitted to defense consists of the introduction, three chapters, conclusion and references.

The Introduction substantiates the topicality of the subject, defines the object and subject, aims and objectives, working hypothesis, shows the stages of research, methods and methodological principles, theoretical and practical importance of the research, the suggested propositions, approbation and structure.

The first chapter which includes two semi-chapters studies the education of younger generation in Azerbaijan till Islamism and the use of "educational resources" in formation of attitude towards life events, surrounding reality. The second semi-chapter investigates the issues like appearance of Arabic-biased Moslem schools instead of fire-warship and Christianity schools in Azerbaijan from the VIII century, also establishment of new education system on the basis of spreading Islamic values, formation of bibliography traditions and a special place of the work on the text in the education beginning from that time.

The second chapter which includes four semi-chapters is the largest part of the dissertation according to the content and structure. This chapter explains how leading intellectuals made efforts to realize teaching the

Azerbaijan language, in general teaching all subjects in the Azerbaijan language taking into consideration the demands of the time beginning from the first half of the XIX century and analyses the achievements in preparing training appliances on teaching the Azerbaijan language in the existing gymnasiums and regional schools. It is shown that XIX century and the early XX century was a new stage in the appearance of training appliances. Just in this stage of development students got the chance to get systematically and regularly familiar with simple knowledge related to surrounding world, their outlook and views on life were improved in a world-wide content.

The third chapter studies the opportunities and ways how students perceive the surrounding reality events in the context of educational supply in the soviet period and independence years and attempts to discover the new content features which appeared and developed in this process.

The research work is summarized with conclusion and references.

Çapa imzalanmışdır: 02.10.2015
Formatı: 60×90, 16/1, həcmi: 1,4 ç/v
Sifariş: 35 Sayı 100

NDU-nun “Qeyrət” nəşriyyatının mətbəəsində çap olunmuşdur.

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
НАХИЧЕВАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ
УНИВЕРСИТЕТ**

На правах рукописи

МЕХМЕТ РАМАЗАН ОГЛЫ ШИМШЕК

**ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ РЕСУРСЫ В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ
КАК СРЕДСТВО ВОСПРИЯТИЯ ОКРУЖАЮЩЕГО МИРА**

АВТОРЕФЕРАТ

диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по педагогике

НАХЧЫВАН – 2015